

X. Gulov

CAHANGİR MƏMMƏDLİ

MÜASİR JURNALİSTİKA

(dərslük)

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 13.02.2003 tarixli 125 sayılı
əmri ilə dərslük kimi təsdiq edilmişdir

Bakı-2003

BBK.Ч 612.18

M-51

4612
+ M52

Elmi redaktor: A.Rüstəmov, filologiya elmləri namizədi, dosent

Rəyçilər: F.Mehdi, Bakı Dövlət Universiteti jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor
A.Əliyev, «Yeni nəsil» Jurnalistlər Birliyinin sədri
R.Məcid, «525-ci qəzet»in baş redaktoru
E.Şıxlı, «Ayna»-«Zerkalo» qəzetinin baş redaktoru

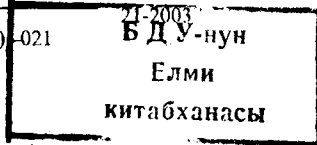
Məmmədli C.Ə. Müasir jurnalistika. Dərslik.

Bakı. Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2003, 435 səhifə.

C.Məmmədlinin «Müasir jurnalistika» dərsliyində dünya media sistemində tarixən yaranan və inkişaf edən nəzəri konsepsiyalar, beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən yaradıcılıq örnəkləri, söz və mətbuat azadlığı uğrunda mübarizə tarixi və bu mübarizənin günümüzdə gəlib çıxan nəticələri, kütləvi informasiya vasitələrinin hüquqi tənzimlənməsi, jurnalistikanın prinsipləri, jurnalistin müasir çağın tələblərinə uyğun sənətkarlıq xüsusiyyətləri, qəzet istehsalının standartları, telejurnalistikanın bəzi yaradıcılıq məqamları və s. barədə konseptual nəzəri və praktik söhbət açılır. Dərslik jurnalistikanın müasir dünya təcrübəsinə əsaslanaraq Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələrinin bugünkü və sabahki inkişaf yollarını göstərir. Kitab universitetlərin jurnalistika fakültələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

M 45023000000-06

M 658(07)-021

© Cahangir Məmmədli, 2003

© Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2003

Giriş

Dünyanın necə sürətlə dəyişdiyi, yeniləşdiyi göz qabağındadır. Dəyərlərin dəyişdiyi dünyanın ritmi ilə ayaqlaşmamaq isə sabahı düşünməmək, yeni cəmiyyət quruculuğunda hiss olunmamaq deməkdir. Dünyanın sürətlə dəyişməsinə bir çox amillər təsir edir: elmi-texniki inqilab, bunun əsasında iqtisadiyyatın intensiv inkişafı, kənd təsərrüfatının tamamilə sənaye əsaslarına keçməsi, dünya təcrübəsinin inteqrasiyası, cəmiyyətin demokratik əsaslarının gətdikcə təkmilləşməsi və s. və i. Ancaq dünyanın tanınmış ictimai xadimləri, siyasi liderləri, sosioloqları və adi insanlar etiraf etməkdədirlər ki, bəşəriyyətin yeni inkişaf mərhələsi həm də kütləvi informasiya vasitələrinin, jurnalistikanın təsiri ilə bağlıdır. XX əsrdə dünya elminin kütləvi informasiya vasitələri ilə inteqrasiyası bir çox aparıcı ölkələrdə atom enerjisi, televiziya, kosmik tədqiqatlar sahəsindəki nailiyyətlərin az qala eyni vaxtda meydana çıxmasına səbəb oldu. Digər tərəfdən bütün elmi-texniki yeniliklərin tətbiqinin daha çox demokratik cəmiyyətdə mümkünlüyü də mübahisəsiz qəbul olunur. Beləliklə, XX əsrin sonunda «informasiyalı cəmiyyət» anlayışı meydana çıxır və informasiyalı cəmiyyət formalaşır. Bu proses bir-başə jurnalistika ilə əlaqədardır. Belə bir cəmiyyətdə vətəndaşların informasiya almaq hüququ cəmiyyətin və dövlətin demokratik göstəricisi kimi qəbul olunur»¹.

Dünya elmi-sosioloji fikir məkanında hələ ötən əsrin 60-cı illərindən qəbul edilən Olvin Toffler özünün «Üçüncü dalğa» kitabında aqrar və sənaye cəmiyyətindən sonra yaranan üçüncü dalğanı «in-

¹ Современная журналистика. Киев, 1999. стр. 154.

formasiyalı cəmiyyət» hesab edir¹. Dünyanın bir çox tanınmış futuroloqları və sosioloqlarının bu barədə proqnozları XXI əsrin ilk günlərindən özünü doğrultmaqdadır. Hələ Qutenberq erasından başlanan bu proqnozlar 1960-1970-ci illərdə Kanada kulturoloqu Herbert Marşal Maklünün sensasiyalı fikirləri ilə zənginləşir. Maklünün XX əsrin II yarısını elektron cəmiyyəti kimi qiymətləndirir. Olvin Tofflerin «üçüncü dalğa» adlandırdığı informasiyalı cəmiyyətin əsası isə artıq gücünə və qüdrətinə heç kimdə şübhə yeri qalmayan kompüter texnikası ilə qoyulur. Bu cəmiyyətin həyat tərzini əvvəllərdən xeyli fərqlənir. Bir çox tədqiqatçının obrazlı şəkildə «ümumdünya hörümçək toru» adlandırdığı internet sistemi informasiyalı cəmiyyətin tam formalaşmasını təmin edir. Bu yeni keyfiyyət maksimum söz, fikir azadlığı yaratmaqla, aşkarlığı təmin etməklə geridə qalan qeyri-demokratik ölkələrin də qabağa çıxmasına şərait yaradır. Aşkarlığa və demokratiyaya söykənən belə cəmiyyət azad mətbuat, söz, fikir plüralizmini ortaya atır, əhalinin bütün təbəqələrini əhatə edən KİV nümunələrinin, məsələn, ictimai televiziyanın yaranmasını və fəaliyyətini vacib hesab edir. Deməli, bütün məqamlarda jurnalistika cəmiyyətin demokratikləşməsinə ciddi təsir göstərən faktor kimi çıxış edir. İndi tez-tez səslənməyə başlayan «XXI əsr dünyası "Pax Demokratika» - fikri də jurnalistikanın təsiri ilə gerçəkləşməkdədir.

Jurnalistikanın cəmiyyətə təsiri o qədər güclüdür ki, onun IV hakimiyyət kimi qiymətləndirilməsi heç kəsdə etiraz doğurmur. Seçkilərin keçirilməsində demokratiya və aşkarlığın təmin olunmasının ən ciddi vasitəsi kimi KİV-in rolu bütün dünyada kətdikcə daha çox etiraf edilməkdədir. Hakimiyyət strukturlarının fəaliyyətinin şəffaflığı KİV-in münasibətindən çox asılıdır. Bu şəffaflıq qədərincə yaranmayanadək ölkənin sosial problemlərinin ortadan qaldırılacağına ümid etmək sadələvhələrin işidir.

Bu gün Azərbaycan özünün çətin keçid dövrünü yaşayır. Kommunist-bolşevik rejimindən çıxmış postsovet məkanında

¹ Информация и общество. М., 2000. Стр. 69.

müstəqilliyini təzəcə qazanmış respublikaların hamısı keçid dövrünü ağırılı yaşayır. Lakin Azərbaycanın problemləri digər müstəqil respublikalardan iqiqat, üçqat ağırdır. 1988-ci ildən Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı irəli sürülən torpaq iddiaları, bunun nəticəsində ortaya çıxan Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi problemlərimizi birə-beş artırmışdır. İmperiya qüvvələrinin havadarlığı ilə Ermənistan ölkəmizin 20 faizdən artıq torpağını işğal etmiş, bir milyondan artıq azərbaycanlı yurdundan, yuvasından didərgin düşmüşdür.

Azərbaycana güclü iqtisadi, ekoloji, mənəvi zərbələr vurulmuşdur. Ölkənin bu zərbələrdən xilas olması üçün qarşıda çox böyük vəzifələr durur. Torpaqlarımızın azad olunması uğrunda mübarizəni gücləndirmək, ölkədə demokratik ab-hava yaratmaq, xalqın sosial problemlərini həll etmək və bu kimi çox ciddi vəzifələrin yerinə yetirilməsində jurnalistikanın rolunu möhkəmlətmək lazım gələcək. Bu vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi üçün ilk növbədə insanda, vətəndaşda yeni təfəkkür formalaşdırmaq gərəkdir. Bolşevik təfəkküründən çıxmış bir cəmiyyətdə yeni düşüncə, dünyaya və hadisələrə yeni baxış yaratmaq o qədər də asan deyil. İlk növbədə xalqın milli mənəvi dəyərlərini dirçəltmək lazımdır.

Daha bir böyük vəzifə xalqın iqtisadi durumunu yüksəltməkdən ibarətdir. Bu durum ölkənin iqtisadi potensialına ekvivalent olmayınca, sabaha inam, milli özünə inam kimi fundamental keyfiyyətlərə nail olmaq çətinidir.

Azərbaycan jurnalistikasının onlarca problemin həllində xalqa köməyinin tarixi ənənələri məlumdur. Klassik jurnalistikamızın H.B.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu məktəbləri sübut edir ki, ölkənin ən ağır çağında mətbuat, publisist sözü daha çox imdada çatmışdır.

Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, indi zaman çox dəyişib. Multimedia dövrünün öz tələbləri, öz dəyərləri yaranmaqdadır. Dünya təcrübəsinə inteqrasiya çox sürətlə gedir. Bəzən bir ilin, hətta bir ayın hadisələrindən geri qalmaq, yeninin tətbiqində ləngimək bütöv bir millətin gerilik əlamətinə yeni faktlar əlavə edir. Kütləvi

informasiya vasitələri indi dünya təcrübəsini qavramaq və tətbiq etmək kimi önəmli bir işdə geniş fəaliyyət göstərir. Heç də təsadüfi deyil ki, yeni dünyanın yeni dəyərlərinin anlaşılmasında və qiymətləndirilməsində jurnalistikanın rolunu yaxşı başa düşən demokratik institutlar postsovet məkanında KİV-in inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşırlar. Avropa Şurasına üzv olan Azərbaycan qarşısında bu qurumun ciddi tələblərindən biri ölkədə demokratiya və plüralizm dəyərlərinin bərqərar olmasına böyük təkan verəcək ictimai televiziya yaratmaq öhdəliyi oldu. Çünki «bu çətin, hətta gərgin vaxtda mətbuat bəlkə də yeganə qüvvədir ki, geriyə, totalitar cəmiyyətə qayıtmağa qarşı dayanmışdır»¹. Azərbaycan jurnalistikası yeni cəmiyyət quruculuğunun əhəmiyyətli qüvvəsi kimi, keçmişə əsassız nostalgiyanın ifşa mexanizmi kimi bu gün çox iş görməkdədir. Doğrudur, bu jurnalistikanın qədəmləri hələ o qədər də möhkəm deyil. Azərbaycan KİV-nin heç də hamısı yüksək ideallara xidmət etmir. Lakin bütün bunlarla belə cəmiyyətdə yaranan demokratik meyllərə görə, söz və mətbuat azadlığının varlığına görə xeyli dərəcədə jurnalistikaya da minnətdar olmalıyıq. Bu mənada jurnalistika inkişaf edir, öz yerini möhkəmlədir. Bu inkişafı daha da sürətləndirmək və onun effektivlik koefisiyentini artırmaq üçün jurnalistikamız dünyanın sivil təcrübəsinə daha çox söykənir. Azərbaycanda kommersiya KİV-nin tez və sürətlə tətbiqi buna yaxşı sübutdur. KİV-in bu qolunun inkişafı bazar münasibətlərinin bərqərar olmasından xəbər verir.

Amma bütün bunlar yeni jurnalistikanın qavranılması və mənimlənməsini də zəruri edir. Bu zərurətsə dünya praktikasına pragmatik yanaşma tərzini, jurnalistikanın sivil ölkələrdə fəaliyyət göstərən nəzəri modellərinin uğurla tətbiqini tələb edir. Təcrübənin tətbiqi üçün əvvəlcə onu öyrənmək lazımdır. Öyrənməksə tədris müəssisəsindən başlayır. Bakı Dövlət Universiteti jurnalistika fakültəsinin tələbələrinə artıq on ildən çoxdur ki, yeni jurnalistikanın sir-

¹ Современная журналистика. Киев, 1999. Стр.5

ləri öyrədilir. Lakin yeni jurnalistikanın sənətkarlıq cəhətləri ilə bağlı fundamental dərslik və dərs vəsaitlərinə böyük ehtiyac duyulur. Həmin ehtiyacın çox kiçik bir məqamını ödəmək məqsədilə ortaya çıxan, «Müasir jurnalistika» adı altında tələbələrə təqdim olunan dərslikdə sovet dövrü Azərbaycan jurnalistikasının xarakter xüsusiyyətləri, jurnalistikanın yeni nəzəri modelləri, jurnalistikanın IV hakimiyyət iddiası, müasir jurnalistikanın tipologiyası, aparıcı tematikası, yaradıcılıq axtarışları və s. kimi məsələlərə nəzər salınır.

Əlbəttə, dərslik jurnalistikanın bütün aspektlərini ifadə etmək iddiasından uzaqdır. Lakin güman edirik ki, bu dərslik yeni jurnalistikanın bir sıra məqamlarının anlaşılmasında tələbələrə, gənc jurnalistlərə yardımçı olacaq.

I FƏSİL

TARİXİN UZAQ, YAXIN DƏRSLƏRİ

§ 1. Böyük yolun başlanğıcı

Jurnalistikanın yaranması və inkişafı cəmiyyətin informasiya mübadiləsinə ehtiyacının nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Biz bu gün informasiyanın böyük gücündən, bütün dünyada oynadığı aparıcı roldan və bütövlükdə informasiyalı cəmiyyətdən çox danışırıq. Bununla belə insanın, cəmiyyətin informasiyaya ehtiyacı onun özünün yaranma tarixi qədər qədimliyə malikdir. Bəşər tarixində sivilisasiyanın ən önəmli məqamı sayılan yazının meydana çıxması ilə formalaşan məktublaşma prosesi informasiya mübadiləsinin tirajlanma başlanğıcı kimi də qiymətləndirilə bilər. Rəsmi informasiyanın eyni məzmunlu məktubla müxtəlif rəsmi istiqamətlərə ünvanlanması yazı texnikasının gələcək inkişaf qüdrətindən xəbər verirdi. V.Voroşilovun da qeyd etdiyi kimi, «ilk belə yazı mətninin tarixi bizim eradan əvvəlki 8-6-cı minilliyə gedib çıxır»¹. Yazının meydana gəlməsi ilə insan hətta gələcəyə ötürmək istədiyi informasiyanı qayalara, daşlara... həkk etməyi də xüsusi bir üsul saydı. Antik mədəniyyət və bütövlükdə sivilisasiya jurnalistika institutunun gerçəkləşməsinə şərait yaratmışdır. Bu keyfiyyət ilk növbədə insanların müntəzəm xəbərləndirilməsinə cəhdlərlə bağlıdır. Həmin xəbərlərin ötürülməsi rolunu ilk dəfə ağ hasarlar oynamışdır. «Qədim Romada

¹ В.Ворошилов. Журналистика. Санкт-Петербург. 2000. Стр. 8.

da birinci minilliyin lap başlanğıcında informasiya mübadiləsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Burada hətta qəzetə bənzər taxta lövhələrin üzərinə qıps çəkərək ona xəbərləri yazır və müxtəlif forumlarda görkəmli yerlərə qoyurdular»¹. Bu tipli «qəzetlər» üçün hazırlanan yazıları qullar və ya xüsusi tutulmuş adamlar köçürürdü. Hazırlanan qəzetəbənzər lövhələrdə xəbərləri elə həmin adamlar öz sahiblərinə çatdırırdılar. Beləliklə, xəbərin tirajlanması, yayılması və çatdırılması prosesi özünün ilkin çağını yaşayırdı. Jurnalistikanın nəzəri və tarixi problemləri ilə məşğul olan ünlü alim Y.N.Zasurski həmin adamları müasir jurnalistlərin proobrazları kimi qiymətləndirir².

Məlumdur ki, informasiya mübadiləsində tirajlanma çox böyük rol oynayır. Qədim rəsmi xəbərlərin əhaliyə çatdırılmasında carçıların mümkün qədər çox camaat yığılmış meydanlardan istifadə etməsi informasiyanın ilk primitiv tirajlanma üsuludur. Yazı mədəniyyətinin ortaya çıxması ilə digər bir sərfəli məqam yaranır: informasiyanın yığılıb saxlanması – konservasiyası. Qədim əlyazma mətnləri həmişə ilkin mənada bu gün də dünyanın, cəmiyyətin, millətin, dövlətin, elmin, ədəbiyyatın inkişaf yolunu izləmək baxımından əlimizdə misilsiz vasitə rolunu oynayır.

Yazının meydana gəlməsi ilə kitabın meydana gəlməsi təxminən eyni vaxta düşür. Əlbəttə, söhbət əlyazma kitablarından gedir. Səməvi-müqəddəs kitabların bəşər mədəniyyəti tarixində böyük rolu barədə danışanda yazının konservasiyalıq, ötürücülük keyfiyyətini qiymətləndirməyi də unutmaq olmaz. Səməvi kitablar bütün dinlərdə mədəniyyətin və maarifin vacib elementi kimi çıxış etmişdir. O cümlədən bu kitablar hələ əlyazma şəklində ilk ciddi kommunikasiya vasitəsi rolunu oynamışlar. Hələ həmin kitabların mənəvi dəyərlərinin ifadəçisi kimi çıxış edən kilsə, məscid və məbədlər informasiyasının tirajlanması kimi ciddi bir funksiyanı da yerinə yetirmişlər. Lakin bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki,

¹ Я.Н. Засурский. Журналистика и мир на рубеже тысячелетий. «Информация и общество». М., 2000. тp. 12.

² Yənə orada

nümunə kimi qiymətləndirilən həmin əlavə ABŞ-da söz və mətbuat azadlığını məhdudlaşdıran hər hansı qanunun meydana çıxmasını qadağan edir. ABŞ konstitusiyasına birinci düzəliş ölkə üçün o qədər önəm kəsb etdi ki, artıq XIX əsrin I yarısında ABŞ qəzetlərin sayına görə bütün Avropa ölkələrini geridə qoydu.

Jurnalistika özünün ilkin formalaşma çağında daha çox elitanın, imkanlıların istifadə obyektı idi. XIX əsrin lap əvvəllərindən dünyanın bir çox ölkələrində artıq jurnalistika ictimai demokratiya institutuna, cəmiyyətin inkişafına məsuliyyət daşıyan faktora çevrilir. Yarandığı ilk vaxtlar yalnız altruist məqsədlərə xidmət etmək öhdəliyini boynuna götürən jurnalistika çox keçmədi ki, kommertiya tipini də etiraf etməkdən çəkinmədi. «Mətbuat habelə çox ciddi bir biznesə çevrildi. Buxar, elektrik, teleqraf, telefon, fotokamera əsri jurnalistikanın yeni imkanlarını üzə çıxardı. Qəzet və jurnallar dəyərlərini bu gün də qoruyub saxlayan tipoloji parametrlərini qazandı»¹.

Ələlxüsus teleqrafın meydana çıxması ilə informasiyanın ötürülmə prosesinin asanlaşması qəzetin operativlik xarakterini artırdı və bununla da dünyanın ən uzaq ölkəsində baş verən hadisənin oxucuya çatdırılması prosesi tezləşdi. Bu keyfiyyət də qəzet dünyasının inkişafına təkən verdi. Azərbaycan milli jurnalistikasının ilk nümunəsi olan «Əkinçi» (1875) qəzeti artıq teleqraf xəbərlərindən maksimum istifadə edirdi. XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində qəzet jurnalistikası, jurnal nəşri özünün xeyli dərəcədə mükəmməl səviyyəsinə çatdı.

Jurnalistikanın yeni istiqamətdə digər inkişaf mərhələsi XIX əsrin sonu, XX əsrin I yarısında radionun, bir az sonra isə televiziyanın meydana çıxması ilə bağlıdır. Radio və kinematoqrafiyanın formalaşması televiziyanın yaranmasına gətirib çıxardı. «XX əsr boyu elektron informasiya vasitələrinin güclü inkişafı baş verir və jurnalistikada əsas termin kimi istifadə edilən «mətbuat» sözü «kütləvi informasiya vasitələri» kimi işlədilmək hüququ qazanır»².

¹ Информация и общество. М., 2000. стр. 22

² Yəne orada

XX əsrin sonunda dünya informasiyalı cəmiyyətə keçid dövrünü yaşayır və artıq XXI əsrin lap ilk çağı informasiyalı cəmiyyət kimi qiymətləndirilir. Bu dövrdən dünya informasiya şəbəkəsi hesab edilən internet ortaya çıxır. İnformasiyanın tez, asan və ələlxüsus azad şəkildə ötürülməsi və qəbul edilməsi sahəsində bəşər tarixində görünməmiş imkanlara malik internet şəbəkəsi jurnalistikada tamamilə yeni eranın başladığından xəbər verir. Əgər indiyədək jurnalistlər informasiyanı, yaxud hansısa bir materialı qəzet səhifəsinə yerləşdirməklə ünvana çatdırırdılarsa, indi ünvana ənənəvi informasiya vasitələri olmadan internet vasitəsilə birbaşa yol açılır.

Bəşəriyyət informasiyalı cəmiyyətə qədəm qoyur. Lakin qısaca nəzər yetirdiyimiz bu böyük inkişaf yolunda jurnalistikanın rast gəldiyi xüsusi maneə mərhələləri də çox olmuşdur. Bu mərhələlərdən başlıcası dünyada analoqu olmayan bolşevik mətbuatının meydana gəlməsi və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Jurnalistikada və xüsusilə postsovet məkanında özünü uzun müddət göstərmiş bu təcrübənin tarixinə və xarakterinə qısa ekskurs etmədən bizim üçün yeni olan jurnalistikanın bir sıra keyfiyyətlərinin izahı yarımçıq görünə bilər.

§ 2. Yaxın keçmişin xarakteri

SSRİ-nin süqutuna qədər sovet jurnalistikasının tarixi və nəzəri problemləri ilə məşğul olan sovet tədqiqatçıları bu jurnalistikanı obyektiv qiymətləndirməyə heç vaxt ya cəhd göstərməmiş, ya da buna cəsarət edə bilməmişlər. Sovet politoloji fikrində, sovet tədqiqatlarında kommunist mətbuatı ən demokratik, ictimai marağa daha çox söykənən bir fəaliyyət sahəsi kimi qələmə verilmişdir. Sovet tədqiqatçıları K.Marks və F.Engelsin bünövrəsini qoyduqları kommunist mətbuatının sinfiliyini, partiyalılığını bəşər tarixində misli görünməmiş «obyektivliyini» dəfələrlə qeyd edirdilər. Xüsusi göstərirdilər ki, K.Marks və F.Engels ilk dəfə mətbuatın sinfiliyi, partiyalılığı və xəlqiliyi prinsipini irəli sürmüş və elmi cəhətdən əsaslandırılmışlar. Jurnalistika tarixinə «proletar mətbuatı» anlayışını,

rini təbliğ, təşviq etmək və qrup mənafeələrinə xidmət edəcək qurumun təşkilinə xidmət göstərmək həddinə endirilir.

V.İ.Leninin sonralar yaratdığı “Искра”, “Правда” tipli qəzetlər məhz kommunist partiyasının ideoloji təbliğat vasitəsi olmuşdur. Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gələndən sonra V.İ.Leninin Xalq Komissarları Sovetinin sədri kimi ilk dəfə imzaladığı dekret “Mətbuat haqqında” olmuşdur. Bu dekretlə bolşeviklərə dəstək olmayan, inqilaba qoşulmayan mətbuat orqanları “əksinqilabçı” damğası ilə qapadılır, “burjuaziya üçün mətbuat azadlığına” son qoyulur. Hakimiyyət çevrilişi etmiş bolşeviklər onu əldə saxlamaq üçün plüralizmə, hər kəsin öz fikrini ifadə etmək hüququna veto qoyurlar. Mətbuatın özəl, kommersiya sektorunu “burjua” damğası ilə düşmən elan edən dekretdə deyilirdi: “Hamıya məlumdur ki, burjua mətbuatı burjuaziyanın ən güclü silahlarından biridir. Xüsusən, bu ağır vaxtda, yeni hakimiyyət – fəhlə və kəndlilərin hakimiyyəti yenidən möhkəmlənməkdə olduğu bir zamanda bu silahı bütünlüklə düşmənin əlində saxlamaq mümkün deyildir; çünki belə anlarda bu silah bombalardan və pulemyotlardan az təhlükəli deyildir. Məhz buna görə də xalqın təzəcə qələbəsini qorumaq, prinsipsiz və satqın mətbuatın həvəslə boğmaq istədiyi çirkab və böhtanlar selinin qarşısını almaq üçün müvəqqəti və təcili tədbirlər görmək lazım gəlirdi.”¹

Əslində, kommunist mətbuat nəzəriyyəsinin əsası, habelə, bu sənədlərdən də formalaşırdı. Mətbuat kommunistlərin diqtəsi ilə fəaliyyət göstərməli idi. V.İ.Leninin daha bir məqaləsindəki sözləri kommunist mətbuatının birtərəflilik mövqeyini, bu mətbuat üzərində möhkəm dövlət monopoliyasının bərqərar olmasını rəsmiləşdirir: “Fəhlə və kəndli hökuməti mətbuat azadlığı dedikdə kapital əsarətindən mətbuatın azad olmasını, kağız fabriklərinin və mətbəələrin dövlət mülkiyyətinə keçməsinə nəzərdə tutur.”² Bizcə, şərhə ehtiyac qalmır. Bu cümlədəki “mətbuat azadlığı” anlayışı ilə onun yalnız dövlət mülkiyyətinə aid olması arasındakı məntiqsizliyi orta mək-

¹ О партийной и советской печати. Сборник документов. М., 1954., стр. 173.

² V.İ.Lenin. Əsərləri, XXVII cild, səh. 257.

təb şagirdi də anlaya bilər. Beləliklə, bu doktrina özünəuyğun prinsiplərə malik olur: partiyalılıq, marksist-leninçi ideyalılığı.

Əlbəttə, bu başlıca prinsiplərdən sonra “tələb olunan” obyektivlik, kütləvilik, operativlik... kimi digər prinsiplərin həyata keçirilməsi mümkün olmazdı. Ona görə də 70 il müddətində SSRİ-də və digər kommunist ölkələrində fəaliyyət göstərən mətbuat partiyalılıq prinsipini əsas götürmüş, insanın azad iradəsinin ifadəsinə imkan yaratmamış, yalnız bir qüvvənin – hakimiyyətin iradəsinə xidmət etmişdir.

Bütün bunlar sovet mətbuatının xarakterinə bir monotonluq, jurnalistlərin ifadəsi ilə desək, bir bozluq gətirmişdir. Bu monotonluğun izahına illüstrasiya kimi belə bir fakta diqqət edək: Aydındır ki, hər bir qəzet özünə onun proqram mahiyyətini göstərən xüsusi şüar-epiqrəf seçir. Sovet jurnalistikası dönməində nəinki qəzetlərin, habelə bütün yazılı informasiya vasitələrinin bir şüarı olmuşdur: «Bütün ölkələrin proletarları birləşin!» Bu şüarın ideoloji mahiyyəti aydındır. Əgər bütün mətbuat orqanları birinci səhifənin yuxarisına yalnız bu şüarı yerləşdirirdilərsə, deməli, onların hamısı eyni xor kappellasının eyni ifa tərzini, eyni mahnı seçimini əsas götürürdülər. Bütün bu keyfiyyətlər isə yalnız bir məqsədə – hakimiyyətin yuxarıdan gələn «həqiqətinə» xidmət tələbindən irəli gəlirdi.

Qərb nəzəriyyəçiləri bu mətbuatın praktik fəaliyyətini izləyərək aşağıdakı nəticələrə gəlmişlər;

1. Kommunist rejimində mətbuat dövlətin və partiyanın əlində hakimiyyəti saxlamaq, öz ideologiyasını təbliğ etmək alətidir;

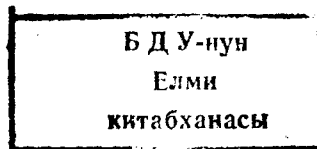
2. Bu mətbuat dövlət hakimiyyətinin və partiya təsirinin digər alətlərinin vahid sırasındadır;

3. Bu mətbuat partiya və dövlət daxilində birgəliyin aləti kimi istifadə edilir;

4. Mətbuat dövlət və partiya əleyhinə faktların “ifşasında” istifadə olunur;

5. Mətbuat tam mənada təbliğat və təşviqat rolunu oynayır.

6. Mətbuat tam mənada dövlətin, hakimiyyətin onun üzərinə qoyduğu öhdəlikləri yerinə yetirir.

«Mətbuatın dörd nəzəriyyəsi» müəlliflərinin kommunist mətbuatının xarakterini açıqlayan bu keyfiyyətlərin hər birinə ayrı-ayrılıqda diqqət edək.

a) Kommunist rejimində mətbuat dövlətin və partiyanın əlində hakimiyyəti saxlamaq, öz ideologiyasını təbliğ etmək alətidir.

Yuxarıda K.Marks, F.Engels və onların davamçılarından olan V.İ.Leninin mətbuat konsepsiyasından bəhs etmişdik. Bu konsepsiyaya görə mətbuat siyasi təbliğat, təşviqat və təşkilatçılıq aləti olmalıdır. Bolşeviklər burjua mətbuatını dərhal sıxışdırdılar, mətbuat üzərində partiya və dövlətin monolit monopoliyasını təmin etdilər. Tezliklə mətbuatın müstəqilliyə daha çox meyli olan özəl sektoru ləğv edildi. Sovet mətbuatı 1930-cu illərin repressiya tədbirlərində hakimiyyətin əlində güclü bir təbliğat maşınına çevrildi. Xüsusilə İ.Stalin mətbuatın bu rolundan məharətlə istifadə etdi. O özünün partiya vahid liderliyini, öz ideyalarının yeganə düzgün baxış olduğunu cəmiyyətdə təsdiqləmək üçün mətbuatı az qala yeganə vasitəyə çevirirdi¹. 1930-cu illərdə «mətbuat müntəzəm olaraq qeyri-qanuni aksiyaların, kütləvi həbslərin, minlərlə adamın sürgün edilməsinin təşəbbüskarı olurdu»².

Sonralar da - 1950-1990-cı illərdə sovet mətbuatı ali orqanlara seçkilərin saxtalaşdırılmasında, azad fikirliliyə, plüralizmə qarşı tədbirlərdə, insan hüquqlarının total şəkildə pozulmasında hakimiyyətin əlində alət rolunu oynamışdır.

b) Bu mətbuat dövlətin və partiya təsirinin digər alətlərinin vahid sırasında olmuşdur.

Qərbdə çoxdan inkişaf edən özəl, kommersiya mətbuatından fərqli olaraq sovet kütləvi informasiya vasitələri dövlətin idarə olunması işində də alət rolunu oynamışdır. Sivil ölkələrdə ictimai rəyə təsir edən və onu formalaşdıran bir çox vasitə vardır. Bu vasitələrin hər biri plüralist fikirlərin ifadəsinə xüsusi diqqət yetirir. Sovet rejimində bu dövlətin saxta ideologiyasını təbliğ edən partiya,

¹ Л.Троцкий. К политической биографии Сталина (Сталинская школа фальсификации). М., 1990, стр. 180.

² История новейшей отечественной журналистики. М., 1999. стр. 102.

~~vet rejimində bu dövlətin saxta ideologiyasını təbliğ edən partiya, gənclər ittifaqları, həmkarlar ittifaqları və s. təşkilatlar kimi mətbuat da yalnız ideoloji funksiyanı yerinə yetirmişdir.~~

Sovet rejimində informasiya vasitələri xalqa təkə informasiya vermək deyil, həm də təşviqatçının işini görmüş, yerlərdə, istehsalat, tədris obyektlərində hakimiyyətin qərarlarını həyata keçirməkdə ona dayaq olmuşdur.

Bütün sovet qəzetlərinin, sovet radio və televiziyasının gündəlik tematikası eyni olmuşdur. Əslində yüzlərlə sovet qəzetlərinin birini oxumaq kifayət idi ki, digər qəzetlərin nədən yazdığını biləsən. Bununla belə, bu qəzetlərin bəziləri, məsələn, «Правда» qəzeti 12 milyon tirajla çap edilirdi. Sovet adamları - məmurlar, tələbələr, dövlət adamları xüsusi təzyiqlə partiya qəzetlərinə abunə yazdırılırdılar. Partiya və dövlət mətbuatdan yalnız öz məqsədləri üçün istifadə edirdi.

q) Bu mətbuat partiya və dövlət daxilində birgəliyin aləti kimi istifadə edilirdi.

Sovet dövləti və kommunist partiyası hər hansı bir qərar və tədbirdə mütləq birgəlik, vahid, monolit ideya ətrafında birləşmək aktını mətbuatla həyata keçirib. Sovet mətbuatının tematika eyniliyi burdan irəli gəlirdi. Sovet dövlət aparatının ən çox narahatlığı aşkarlıq və plüralizmin SSRİ-də intişarından olmuşdur. Ona görə də mətbuat həmişə çox güclü bir senzuranın nəzarətində saxlanmışdır.

d) Sovet mətbuatı dövlət və partiya əleyhinə faktların ifşasında istifadə edilirdi.

Sovet hakimiyyətinin lap ilk çağlarından geniş xalq kütləsinin böyük bir hissəsi bolşevik təbliğatının qurbanı olduğunu hiss etmişdi. İnqilaba qoşulmuş bir çox insan tezliklə yanıldığını başa düşdü. Xalqa söz və mətbuat azadlığı vəd edən bolşeviklər özləri Rusiyada zaman-zaman yaranan az-çox demokratik meyllərin də üstündən xətt çəkдилər. Ölkə ziyalıları içərisində baş qaldıran müstəqil düşüncə meylləri 1930-cu illərin qırmızı terroru ilə nəticələndi. Partiya və sovet dövləti bu terrora mətbuatdan geniş istifadə etməklə onu partiya və dövlət əleyhinə faktların aşkarlanması vasitə-

sinə çevirdi. Bolşeviklər bu cür satqıncılıq aktlarını «xalqın inqilabi sayıqlığı» kimi qələmə verirdilər.

e) Sovet mətbuatı təbliğatçı, təşviqatçı və təşkilatçı rolunda idi.

Bu, bolşevik mətbuatının V.İ.Lenin konsepsiyasıdır. V.İ.Lenin özünün məşhur «Nə etməli?» əsərində proletariyatın artmaqda olan inqilabi hərəkətinə rəhbərlik üçün siyasi partiya yaratmağı vacib sayır və belə bir partiyanın yaradılması prosesinə məhz Ümumrusiya siyasi qəzetindən başlamağı lazım bilirdi. Beləliklə, Lenin konsepsiyası lap ibtidaidən mətbuatı partiyanın siyasi rüporu rolunda görürdü. Bolşeviklərin və xüsusilə V.İ.Leninin fikrincə, təbliğatçı partiya ideyasını bir və ya bir neçə insana çatdırırsa, təşviqatçı onu kütlələrə yeridir. Təbliğatçı daha çox mətbu sözlə, təşviqatçı canlı sözlə təsir göstərir. Deməli, əslində təbliğatçı ilə təşviqatçı arasında sərhəd azdır. Amma onların ikisi də partiya üçün lazımdır. Onlar partiyanın təşkilat fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Sovet mətbuatı partiyanın ideyalarını, qərar və qətnamələrini təkcə informasiya şəklində deyil, habelə analitik formada geniş kütlələrə çatdırmağı uzun illər öz öhdəsinə götürmüşdü.

j) Mətbuat tam mənada dövlətin, hakimiyyətin onun üzərinə qoyduğu öhdəlikləri yerinə yetirmək məsuliyyətini daşıyırdı.

SSRİ Konstitusiyası sovet vətəndaşlarına söz, mətbuat, fikir azadlığını özündə təsbit edirdi. Lakin bu, tam mənası ilə sözdə belə idi. Mətbuat üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edən plüralizm sözünün «Sovet ensiklopediya lüğəti»ndə şərhinin bir məqamına diqqət edək: «...plüralizm müasir burjua fəlsəfəsi üçün xarakterikdir. Plüralizm burjua politologiyasının elə bir konsepsiyasıdır ki, müasir burjua cəmiyyətində siniflər arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasında müxtəlif siyasi partiyalar, digər cəmiyyətlərin azad fəaliyyətində bu üzəndən qaldırılan plüralizm «demokratiyanın yüksək forması» hesab edilir və sosialist demokratiyasına qarşı qoyulur»¹.

¹ Советский энциклопедический словарь. М., 1987, стр. 1016.

Göründüyü kimi, sovet ensiklopediyası plüralizmin qəsdən qeyri-elmi, təhrif olunmuş izahı ilə onun əsas mahiyyətindən sovet adamının xəbər tutmasına mane olur.

Sovet İttifaqında «mətbuata partiya rəhbərliyi» anlayışı həmişə dəbdə olub. Bütün kütləvi informasiya vasitələri sovet rejimi dövründə yalnız partiyaya və dövlətə məxsus idi. Belə olan halda ona nəzarət etmək də xüsusi çətinlik törətməyib. Partiyanın Mərkəzi Komitəsinin və SSRİ Nazirlər sovetinin mətbuat, sonralar Kütləvi İnformasiya və təbliğat vasitələri haqqında qərar və göstərişlərində qoyulan tələblərdən kənara çıxmaq çox böyük risk istəyirdi. SSRİ-də kommunist ideologiyasına, hakimiyyət strukturlarına azacıq etinasızlıq faktlarına görə jurnalistlərin, redaktorların, bütöv jurnalist kollektivlərinin cəzalandırılması adi hal olmuşdur. Ən böyük cəzalandırma isə senzura vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Senzuranın dünyada bənzəri olmayan bu tipinin xarakterinə diqqət edək.

§ 3. Sovet senzura sisteminin fəaliyyət mexanizmi

Əvvəlcə aydınlaşdıraq – senzura nədir?

Senzuranın çox qədim tarixi var. Bu tarix hakim dairələrin azad fikrə, azad sözə qarşı inkvizisiya tədbirləri tarixi ilə üst-üstə düşür. Azad fikrə qarşı təqiblərin başlanğıcı senzuranın başlanğıcıdır.

Senzura – latınca «senzura» sözündən olub mətbuat və bütövlükdə informasiya vasitələri üzərində dövlət nəzarəti sistemidir.

Qədim Afinada bizim eradan əvvəl 480-410-cu illərdə yaşamış Protaqorun allahlar haqqında kitablarını yandırmış, dramaturq Qney Nevini öz əsərlərində hakimiyyət adamlarını tənqid etdiyinə görə həbs etmişdilər. Roma imperiyasında azad sözə qarşı represiya çox güclü olmuşdur. Çox vaxt kitablar öz müəllifləri ilə bir yerdə yandırılmışdır. İlk kitab çapını Avropada həyata keçirmiş Qutenberqə qarşı da senzura təqibləri az olmamışdır. Mətbəələrin meydana gəlməsi və çoxalması ilə XVII əsr İngiltərəsində senzura və qadağalar artmışdır. Lakin Qərbi ölkələri mətbuata, azad sözə qa-

dağaların maarifçiliyə, xalqın sivil qaydalarla inkişaf etməsinə vurduğu zərbəni tez duymuş və söz azadlığına qadağaları mümkün qədər yumşaltmağa cəhd göstərmişlər. İngiltərə belə ölkələrə ən yaxşı misaldır.

Məşhur tarixçi, xüsusilə mətbuat tarixinin araşdırılmasına dair ciddi əsərlərin müəllifi V. Lvov-Roqaçevski hələ 1906-cı ildə qələmə aldığı «Mətbuat və senzura» adlı tədqiqatında göstərirdi ki, mətbuat üzərində senzuranın tez aradan qaldırılmasına nail olan ölkələr bu işə ciddi yanaşmayan ölkələrdən, məsələn, Rusiyadan çox irəli gediblər. «Hazırda (1900-cü illər nəzərdə tutulur-C.M.) senzuranın ləğv edildiyi İngiltərə, Amerika, Fransa, Almaniya, Avstriya və başqa ölkələr hələ də senzuranın tüğyan etdiyi Rusiya, Türkiyə, yaxud Çindən çox-çox irəlidedir».¹ İngiltərədə əvvəlcədən senzura hələ 1688-ci ildə ləğv edilmişdi. ABŞ konstitusiyasına birinci düzəliş ölkədə söz azadlığına qarşı senzuranı qadağan edib. Fransada mətbuat haqqında çox qanun olub. Lakin 1881-ci ilin 29 iyun tarixli qanunla ölkədə senzura qadağan edilib. Almaniyada senzura 1874-cü ildən fəaliyyət göstərmir. Avstriyada hələ 1869-cu ildən mətbuatla bağlı bütün münafişələr yalnız məhkəmə yolu ilə həll edilməkdədir.

Rusiya tamam başqa istiqamətdə hərəkət etmişdir. Rusiyada ilk çap qəzeti «Ведомости»nin (1702) elə ilk nömrəsindəcə I Pyotr özü ilə qəzetin səhifəsində bir neçə informasiyanın üstünə kağız yapışdırmış və öz dəst-xətti ilə yazmışdır: «Bu informasiyanı xalqa çatdırmaq olmaz».² Rusiyada ilk qəzetin rəsmi-ofisioz xarakteri də senzuranın güclənməsinə şərait yaratmışdır. 1783-cü ildə II Yekaterina mətbəələrdə çap olunan mətnlərin nəzarət üçün polis idarəsinə verilməsi haqqında xüsusi fərman imzalamışdı. Bu fərmanda deyilirdi: «Bizim ölkəmizdə – (Rusiyada – C.M.) yazılan, yaxıd tərcümə edilən hər hansı bir kitab senzorlardan birinin nəzarəti olmadan nəşr edilə

¹ В. Львов-Рогачевский. Печать и цензура. «История печати». М., 2001, стр.455.

² История русской журналистики XVIII-XIX в.в. М., 1973. стр.5.

bilməz»¹. A. Radişşev icazəsiz çap etdiyi «Peterburqdan Moskvaya səyahət» əsərinə görə ömürlük sürgünə məhkum edilmişdi. 1796-cı ildə II Yekaterina senzura idarəsinin yaradılmasına fərman vermişdi. I Pavel qısa müddətdə senzuranı daha da möhkəmləndirən on fərman imzalamışdı. Ümumiyyətlə, Rusiyada mətbuat haqqında qanunvericilik «senzura hüququ» kimi inkişaf etmişdir. Tarixi-xronoloji faktlara diqqət edək: Senzura nizamnaməsi (1804, 1826, 1828), Senzura haqqında müvəqqəti qaydalar (1862, 1865, 1882), Dövrü nəşrlər haqqında müvəqqəti senzura qaydaları (1905), hərbi senzura barədə müvəqqəti qaydalar (1914) və s.

1804-cü ildə Rusiyada ilk senzura qaydaları çap edildi. Xalq Maarif Nazirliyi nəzdində əvvəlcədən senzura komitəsi yaradıldı. 1826-cı ildə I Nikolay senzuranı daha da möhkəmləndirdi. 1865-ci ildə «Mətbuat və senzura haqqında müvəqqəti qaydalar» qüvvəyə mindi.

Söz azadlığına qarşı mübarizə Rusiyada əsrlər boyu formalaşmışdı. Mətbuatın qadağan edilməsi, tirajın yandırılması, konfiskasiyası, xaricdən ədəbiyyatın ölkəyə gətirilməsinə qadağalar senzuranın işləyib hazırladığı metodlar sırasındadır. «Bolşeviklər də qadağalardan başladılar. Xalq Komissarları Sovetinin sədri 27 oktyabr 1917-ci ildə (inqilabi çevrilişdən cəmi iki gün sonra – C.M.) mətbuat haqqında dekret imzaladı. Açıq şəkildə mətbuata represiya xarakteri daşıyan bu sənəd əsasında iki ayda Rusiyada 92 qəzet bağlandı»².

Ən maraqlısı bu idi ki, XKS-i öz dekretində mətbuat üzərində nəzarətin müvəqqəti xarakter daşdığı və «yeni qaydaların möhkəmlənməsindən sonra mətbuata tam azadlıq veriləcəyini, bütün proseduraların yalnız məhkəmə yolu ilə həll ediləcəyini» göstərirdi. Lakin dekretin vəd etdiyi və dünya təcrübəsinin söykəndiyi normativ

¹ А.Ю.Горчева. Главлит: Становление советской тотальной цензуры. Вестник МГУ, серия «Журналистика», 1992, № 4, стр. 32.

² М.Федотов. Становление законодательства о СМИ. «Законодательство Российской Федерации о средствах массовой информации». М., 1999. стр. 298.